

Rotacije opisane s kvaternioni

Seminar

Timotej Mlakar
Fakulteta za matematiko in fiziko
Oddelek za matematiko

21. marec 2023

1 Uvod

Rotacije $\mathbb{R}^3$ navadno opisujemo z linearnimi preslikavami oziroma njim pripadajočimi matrikami. Zaradi narave matričnega množenja so lahko take operacije precej računsko časovno in prostorsko zahtevne. Tako lahko rotacije $\mathbb{R}^3$ predstavimo kot stranske učinke transformacij $\mathbb{E}^4 \simeq \mathbb{H}$.

Najprej se spomnimo rotacij na $\mathbb{R}^2 \simeq \mathbb{C}$. Naj bo $w = \frac{v}{|v|}$ za poljuben $v \in \mathbb{C}$. Preslikava $\varphi : \mathbb{C} \rightarrow \mathbb{C} : \varphi(z) = wz$ je bijektivna preslikava, ki zavrti celotno kompleksno ravnino za kot $\arg(z)$ okoli izhodišča.

Če v zapišemo v polarnem zapisu kot $|z|e^{i\theta}$, je tedaj preslikava

$$\begin{aligned}\varphi : [0, 2\pi] \times \mathbb{C} &\rightarrow \mathbb{C} : \\ \varphi(\theta, z) &= ze^{i\theta}\end{aligned}$$

zvezno odvedljiva na $[0, 2\pi] \times \mathbb{C}$. Za fiksen $z \in \mathbb{C}$ preslikava φ opiše krožnico z radijem $|z|$, za fiksen θ pa preslikava opiše rotacijo ravnine za kot θ .

Vemo torej, da se vsak $z \in \mathbb{C}$ da zapisati v polarnih koordinatah. Spomnemo se zapisa

$$z = |z|e^{i\theta} = |z|\cos\theta + |z|i\sin\theta,$$

kjer je $\theta \in \mathbb{R}$. Zapis ni enoličen, saj nam vsaka $\theta' = \theta + 2k\pi$; $k \in \mathbb{Z}$ opiše isto kompleksno število. Tak zapis bomo v podobnem smislu uporabili kasneje.

Definiramo $\Phi : \mathbb{R}^2 \rightarrow \mathbb{C} : (x, y) \mapsto x + iy$. S preprostim računom pokažemo, da je Φ izomorfizem.

Vidimo, da namesto množenja vektorja z matriko lahko rotacijo realne ravnine predstavimo s preprostim množenjem dveh kompleksnih števil. To motivira podobni razmislek za rotacije v $\mathbb{R}^3$.

2 Kvaternionska algebra

2.1 Definicije in oznake

Definicija 1 Naj bo V 4-razsežen vektorski prostor nad $\mathbb{R}$. Izberemo bazo $\{\mathbf{1}, i, j, k\}$. Elementi V so oblike $\mathbf{q} = q_0\mathbf{1} + q_1i + q_2j + q_3k = q_0 + \vec{q}$. Vektorski prostor V opremimo z operacijo množenja tako, da definiramo množenje njegovih baznih elementov, in sicer

$$\begin{aligned}\mathbf{1}\mathbf{1} &= \mathbf{1}, & \mathbf{1}i &= i, & \mathbf{1}j &= j, & \mathbf{1}k &= k, \\ ij &= k, & jk &= i, & ki &= j, \\ i^2 &= j^2 = k^2 = ijk = -\mathbf{1}.\end{aligned}$$

Naj bosta $p, q \in \mathbb{H}$. Definiramo seštevanje in množenje s skalarjem kot običajno

$$\begin{aligned}p + q &= (p_0 + q_0) + (\vec{p} + \vec{q}), \\ \lambda q &= \lambda(q_0 + \vec{q}) = \lambda q_0 + (\lambda \vec{q}).\end{aligned}$$

Prav tako definiramo običajno množenje v skladu z definicijo množenja baznih elementov. Tedaj lahko produkt pq napišemo kot

$$pq = (p_0 + q_0 - \vec{p}\vec{q}) + (p_0\vec{q} + q_0\vec{p} + \vec{p} \times \vec{q}),$$

kjer je $\vec{p}\vec{q}$ običajni skalarni produkt v $\mathbb{R}^3$. Tedaj V postane 4-razsežna algebra nad $\mathbb{R}$. Označimo $\mathbb{H}$ in jo imenujemo Kvaternionska algebra.

Opomba 1 Za $p, q \in \mathbb{H}, \lambda \in \mathbb{R}$ velja

$$(\lambda p)q = p(\lambda q) = \lambda(pq).$$

Definicija 2 Naj bo $q = q_0 + \vec{q} \in \mathbb{H}$. S $\bar{q} = q_0 - \vec{q}$ označimo konjugirani kvaternion q .

Velja, da je $q\bar{q} \in \mathbb{R}$. Tako lahko definiramo še

$$q^{-1} = \frac{1}{q\bar{q}}\bar{q}.$$

Prav tako lahko vidimo da je $\overline{p \cdot q} = \bar{q} \cdot \bar{p}$. Ker množenje kvaternionov ni komutativno, v splošnem $\overline{pq} \neq \bar{q}\bar{p}$. Ker je $\mathbb{H}$ algebra, je na njej smiselno definirati skalarni produkt.

Definicija 3 Naj bosta $p, q \in \mathbb{H}$. Definiramo skalarni produkt kvaternionov

$$\langle p, q \rangle = \frac{1}{2}(\bar{p}q + \bar{q}p).$$

Norma porojena s skalarnim produktom je tedaj

$$|q| = ||q|| = \sqrt{\langle q, q \rangle}.$$

Opomba 2 Iz definicije skalarnega produkta takoj sledi $\langle q, q \rangle = q\bar{q} = \bar{q}q$. Podobno kot absolutna vrednost na $\mathbb{R}$ in $\mathbb{C}$ je norma na kvaternionih multiplikativna.

Za poljubna $p, q \in \mathbb{H}$ torej velja $|pq| = |p||q|$. Oglejmo si $|pq|^2$

$$|pq|^2 = \langle pq, pq \rangle = pq\bar{p}\bar{q}.$$

Spomnimo se, da $\overline{p \cdot q} = \bar{q} \cdot \bar{p}$. Torej je

$$pq\bar{p}\bar{q} = p \cdot q \cdot \bar{q} \cdot \bar{p} = p|q|^2\bar{p}.$$

Ker je $|q|^2$ skalar, pri množenju komutira s kvaternioni. Torej

$$p|q|^2\bar{p} = |q|^2p\bar{p} = |q|^2|p|^2 = |p|^2|q|^2.$$

Sledi torej $|pq| = |p||q|$.

Podobno kot pri rotaciji kompleksne ravnine, kjer množimo s števili iz enotske krožnice, tukaj potrebujemo enotske kvaternione.

Definicija 4 Naj bo $q \in \mathbb{H}$. Kvaternion q imenujemo versor oziroma enotski kvaternion, če velja $|q| = 1$. Če je $q \in \mathbb{H}$ poljuben $|q| \neq 1$ versor kvaterniona q dobimo z normiranjem. Označimo ga z $U_q = \frac{q}{|q|}$. Množico versorjev označimo s $\mathbf{Q}_e$

Če velja $u \in \mathbb{H}, u = \vec{u}$ in $|u| = 1$, kvaternion u imenujemo čisti oziroma pravi versor. Množico pravih versorjev označimo z $\mathbf{U}_e$.

Kvaternione oblike $q = q_0\mathbf{1}, q_0 \in \mathbb{R}$ imenujemo skalarni kvaternioni.

Opomba 3 Za čista versorja $u, v \in \mathbf{U}_e$ velja da $\langle u, v \rangle = 0 \iff uv + vu = 0$.

Naj bosta $u, v \in \mathbf{U}_e$. Za poljuben versor iz $\mathbf{U}_e$ velja $\bar{u} = -u$. Pogledamo $\langle u, v \rangle$:

$$\langle u, v \rangle = \frac{1}{2}(\bar{u}v + \bar{v}u) = \frac{1}{2}(-uv - vu) = -\frac{1}{2}(uv + vu).$$

Od tu sledi da $\langle u, v \rangle = 0 \iff uv + vu = 0$.

Pomembna opazka tu je še naslednja: naj bo $u \in \mathbf{U}_e$. Ker $|u| = 1$ sledi, da je u neničeln kvaternion. Ker je $\mathbf{U}_e \subset \mathbb{H}$ in je $\mathbb{H}$ algebra, je vsak neničeln kvaternion obrnljiv. Vemo torej, da obstaja tak u^{-1} da je

$$uu^{-1} = 1.$$

Ker je za poljuben $q \in \mathbb{H}$, $q^{-1} = \frac{1}{\bar{q}q}$, za $u \in \mathbf{U}_e$ pa velja $u\bar{u} = |u|^2$, je

$$u^{-1} = \frac{\bar{u}}{|u|^2} = \frac{-u}{1} = -u.$$

Če združimo te dve dejstvi sledi, da

$$uu^{-1} = -uu = -u^2 = 1 \Rightarrow u^2 = -1.$$

2.2 Zapis kvaternionov v polarni obliki

Podobno kot kompleksna števila lahko kvaternione zapišemo v polarni obliki. T.j. kompleksno število $z = x + iy$ lahko zapišemo kot $|z|(\cos \theta + i \sin \theta)$. Z *eulerjevo formulo* lahko to kompleksno število zapišemo kot $z = e^{i\theta}$.

V kompleksni ravnini je ta zapis dobro definiran, saj imamo le eno kompleksno enoto i . V kvaternionih pa imamo celo množico čistih enotskih kvaternionov $\mathbf{U}_e$, s katerimi lahko zapišemo kvaternion.

Trditev 1 Naj bo $q \in \mathbb{H}$. Tedaj obstajajo $r, \theta \in \mathbb{R}$ in $u \in \mathbf{U}_e$, da

$$q = r(\mathbf{1} \cos \theta + u \sin \theta).$$

Opomba 4 Preden dokažemo trditev opazimo, da tukaj zagotavljamo le obstoj in ne enoličnosti.

Preprost protiprimer za enoličnost je $q \in \mathbf{Q}_e$, $q = \mathbf{1} \cos \theta + u \sin \theta$. Pogledamo $\theta' = -\theta$ in $u' = \bar{u} = -u$. Tedaj je

$$\mathbf{1} \cos \theta' + u' \sin \theta' = \mathbf{1} \cos(-\theta) - u \sin(-\theta) = \mathbf{1} \cos \theta + u \sin \theta = q.$$

Vidimo, da ima q torej 2 zapisa.

Opomba 5 Če v trditvi za r vzamemo 1, dobimo vse kvaternione oblike $\mathbf{1} \cos \theta + u \sin \theta$. Torej je množica $\{\mathbf{1} \cos \theta + u \sin \theta; \theta \in \mathbb{R}, u \in \mathbf{U}_e\}$ enaka $\mathbf{Q}_e$.

Dokaz: Naj bo $q \in \mathbb{H}$. Razpišemo $q = q_0 + \vec{q}$. Definiramo $q' = \frac{1}{|q|}(q_0 + \vec{q}) = q'_0 + \vec{q}'$. Velja $|q'| = \frac{1}{|q|}|q| = 1$.

Ker je $q'_0 \mathbf{1}$ pravokoten na $\vec{q}'$, velja pitagorov izrek:

$$|q'_0|^2 + |\vec{q}'|^2 = |q'|^2 = 1.$$

Naj bo $\theta \in \mathbb{R}$. Za q'_0 vzamemo $\mathbf{1} \cos \theta$. Podobno želimo narediti še s $\vec{q}'$. Ker je $\vec{q}'$ čisti kvaternion (t.j. $\vec{q}' \in \mathbb{H} - \mathbb{R}$), želimo k drugemu delu zapisa dati čisti enotski kvaternion. Naj bo torej $u \in \mathbf{U}_e$. Pogledamo $\mathbf{1} \cos \theta + u \sin \theta$.

$$|\mathbf{1} \cos \theta + u \sin \theta|^2 = \cos^2 \theta + |u|^2 \sin^2 \theta.$$

Ker je $u \in \mathbf{U}_e$, je $|u| = 1$.

$$\Rightarrow \cos^2 \theta + \sin^2 \theta = 1.$$

Imamo torej $q' = q'_0 + \vec{q}' = \mathbf{1} \cos \theta + u \sin \theta$. Sledi

$$q = |q| \cdot q' = |q|(\mathbf{1} \cos \theta + u \sin \theta).$$

□

Zaradi lažjega računanja bomo polarni zapis kvaternionov spremeniti v eksponentni zapis, saj nam to olajša delo pri računanju. Spet se najprej spomnimo kompleksne ravnine, kjer lahko vsak $z \in \mathbb{C}$ zapišemo kot $|z|e^{i\varphi}$ za nek $\varphi \in \mathbb{R}$. To naredimo, saj je tako algebraična manipulacija kompleksnih izrazov lažja.

Vzamemo Taylorjev razvoj e^t . Velja

$$e^t = 1 + t + \frac{t^2}{2} + \frac{t^3}{6} + \frac{t^4}{24} + \dots$$

V Taylorjev razvoj vstavimo $t = u\theta$, $u \in \mathbf{U}_e$, $\theta \in \mathbb{R}$. Dobimo

$$e^{u\theta} = 1 + u\theta + \frac{(u\theta)^2}{2} + \frac{(u\theta)^3}{6} + \frac{(u\theta)^4}{24} + \dots$$

Spomnimo se, da ker je $u \in \mathbf{U}_e$, velja $u^2 = -1$. Ker e^t konvergira enakomerno povsod, lahko vrsto preuredimo, in sicer:

$$\begin{aligned} & 1 + u\theta + \frac{(u\theta)^2}{2} + \frac{(u\theta)^3}{6} + \frac{(u\theta)^4}{24} + \dots = \\ & (1 + \frac{(u\theta)^2}{2} + \frac{(u\theta)^4}{24} + \dots) + (u\theta + \frac{(u\theta)^3}{6} + \dots) = \\ & (1 - \frac{\theta^2}{2} + \frac{\theta^4}{24} - \dots) + u(\theta - \frac{\theta^3}{6} + \frac{\theta^5}{120} - \dots) \end{aligned}$$

V levem in desnem oklepaju vidimo Taylorjev razvoj funkcij $\cos$ in $\sin$. Sledi torej

$$e^{u\theta} = \cos \theta + u \sin \theta.$$

Zgornjo trditev lahko sedaj spremenimo v lepšo obliko, t.j. za vsak $q \in \mathbf{Q}_e$ obstajata $\theta \in \mathbb{R}$ in $u \in \mathbf{U}_e$, da velja $q = e^{u\theta}$.

3 Eulerjeva funkcija

Definicija 5 Za vse $n \in \mathbb{N}$ s $\varphi(n)$ označimo število celih števil iz množice $\{1, 2, \dots, n\}$, ki so tuja številu n . Preslikavo $\varphi : \mathbb{N} \rightarrow \mathbb{N}$ imenujemo Eulerjeva funkcija.

Zgled 1 Tabela 1 prikazuje izračun prvih šest vrednosti funkcije $\varphi(n)$. V n -ti vrstici so krepko natisnjena števila med 1 in n , ki so tuja številu n . Slika 1 pa grafično prikazuje prvih 100 vrednosti funkcije $\varphi(n)$.

n	$\{1, 2, \dots, n\}$	$\varphi(n)$
1	{1}	1
2	{1, 2}	1
3	{1, 2, 3}	2
4	{1, 2, 3, 4}	2
5	{1, 2, 3, 4, 5}	4
6	{1, 2, 3, 4, 5, 6}	2

Tabela 1: Vrednosti funkcije $\varphi(n)$ za $n = 1, 2, \dots, 6$

Slika 1: Vrednosti funkcije $\varphi(n)$ za $n = 1, 2, \dots, 100$

Računanje $\varphi(n)$ po definiciji je pri velikem n zelo zamudno. Vendar ima Eulerjeva funkcija lepe lastnosti, zaradi katerih lahko njeno vrednost izračunamo tudi pri velikem argumentu, če ga le znamo razcepiti na prafaktorje.

Če je p praštevilo, med števili $1, 2, \dots, p$ edinole število p ni tuje številu p , torej je $\varphi(p) = p - 1$. Skoraj prav tako preprosto lahko poiščemo vrednost $\varphi(n)$, če je n potenca nekega praštevila.

Trditev 2 Naj bo p praštevilo in $k \in \mathbb{N}$. Potem je $\varphi(p^k) = p^k - p^{k-1}$.

Dokaz: Število a je tuje številu p^k natanko tedaj, ko ni večkratnik praštevila p . Med števili $1, 2, \dots, p^k$ je natanko $p^k/p = p^{k-1}$ večkratnikov števila p , torej je $\varphi(p^k) = p^k - p^{k-1}$. $\square$

Izrek 1 Eulerjeva funkcija je multiplikativna.

Dokaz: Vzemimo tuji naravni števili a in b . Zapišimo vsa števila med 1 in ab v obliki tabele z a vrsticami in b stolpci:

1	2	...	b
$b + 1$	$b + 2$	...	$2b$
$2b + 1$	$2b + 2$	...	$3b$
$\vdots$	$\vdots$	...	$\vdots$
$(a - 1)b + 1$	$(a - 1)b + 2$	...	ab

Za vsako število velja, da je tuje številu ab natanko tedaj, ko je tuje številu a in tuje številu b . Vrednost $\varphi(ab)$ lahko torej dobimo tako, da preštejemo, koliko je v gornji tabeli števil, ki so tuja tako številu a kot tudi številu b .

Števila v posameznem stolpcu dajejo vsa isti ostanek pri deljenju z b . Torej so bodisi vsa tuja številu b bodisi mu ni tuje nobeno od njih. Stolpcev, katerih elementi so tuji številu b , je toliko, kot je takih števil v prvi vrstici tabele, teh pa je ravno $\varphi(b)$.

Različna števila v posameznem stolpcu dajo različne ostanke pri deljenju z a . Če namreč števili $k_1b + r$ in $k_2b + r$, kjer je $0 \leq k_1, k_2 \leq a - 1$, dasta isti ostanek pri deljenju z a , je njuna razlika $(k_1 - k_2)b$ deljiva z a . Ker sta števili a in b tuji, sledi, da je z a deljiva razlika $k_1 - k_2$. To pa je možno le, če je $k_1 = k_2$, saj je $-(a - 1) \leq k_1 - k_2 \leq a - 1$. Ker je dolžina stolpca enaka a , dobimo pri deljenju elementov stolpca z a ravno vse možne ostanke $0, 1, \dots, a - 1$. Torej je v vsakem stolpcu $\varphi(a)$ števil tujih a .

To velja tudi za $\varphi(b)$ stolpcev, katerih elementi so tuji številu b . Potemtakem je v gornji tabeli $\varphi(b)\varphi(a)$ števil, ki so tuja tako številu b kot tudi številu a . Torej je $\varphi(ab) = \varphi(a)\varphi(b)$, kar pomeni, da je Eulerjeva funkcija multiplikativna. $\square$

Zgled 2 Izračunajmo $\varphi(10^k)$. Ker je $10^k = 2^k 5^k$, je po izreku 1 in trditvi 2

$$\varphi(10^k) = \varphi(2^k)\varphi(5^k) = (2^k - 2^{k-1})(5^k - 5^{k-1}) = 4 \times 10^{k-1}.$$

Posledica 1

$$\varphi(n) = n \times \prod_{p|n} \left(1 - \frac{1}{p}\right),$$

kjer p preteče vse različne prafaktorje števila n .

Dokaz: Naj bo $n = \prod_{i=1}^r p_i^{k_i}$, kjer so $p_1, p_2, \dots, p_r$ različna praštevila in $k_1, k_2, \dots, k_r \in \mathbb{N}$. Po izreku 1 in trditvi 2 je potem

$$\begin{aligned} \varphi(n) &= \prod_{i=1}^r \varphi(p_i^{k_i}) = \prod_{i=1}^r (p_i^{k_i} - p_i^{k_i-1}) \\ &= \left(\prod_{i=1}^r p_i^{k_i}\right) \times \prod_{i=1}^r \left(1 - \frac{1}{p_i}\right) = n \times \prod_{p|n} \left(1 - \frac{1}{p}\right). \quad \square \end{aligned}$$

Trditev 3 Za vse $n \in \mathbb{N}$ velja enačba

$$\sum_{d|n} \varphi(d) = n, \quad (1)$$

kjer d preteče vse pozitivne delitelje števila n .

Dokaz: Za vse delitelje d števila n označimo

$$A_d = \left\{ \frac{kn}{d}; k \in \mathbb{Z}, 0 \leq k < d, D(k, d) = 1 \right\}.$$

Recimo, da je $k_1n/d_1 = k_2n/d_2$, kjer je $D(k_1, d_1) = D(k_2, d_2) = 1$. Potem je $k_1d_2 = k_2d_1$, od koder sledi, da d_1 deli d_2 in obratno, kar pomeni, da je $d_1 = d_2$. Od tod zaključimo, da so si množice A_d paroma tuje, torej je

$$\left| \bigcup_{d|n} A_d \right| = \sum_{d|n} |A_d| = \sum_{d|n} \varphi(d).$$

Po drugi strani pa je

$$\bigcup_{d|n} A_d = \{0, 1, \dots, n-1\}.$$

Res, naj bo $kn/d \in A_d$. Ker d deli n , je število kn/d celo, iz $0 \leq k < d$ pa sledi $0 \leq kn/d < n$, torej $kn/d \in \{0, 1, \dots, n-1\}$. Vzemimo zdaj še poljuben $j \in \{0, 1, \dots, n-1\}$ in označimo: $k = j/D(n, j)$, $d = n/D(n, j)$. Potem je $j = kD(n, j) = kn/d \in A_d$.

To pa pomeni, da je $\left| \bigcup_{d|n} A_d \right| = n$ in izrek je dokazan. $\square$

Izrek 2 (Eulerjev izrek) Naj bosta $n \in \mathbb{N}$ in $a \in \mathbb{Z}$ tuji števili. Potem je

$$a^{\varphi(n)} \equiv 1 \pmod{n}.$$

Dokaz: Naj bodo $k_1, k_2, \dots, k_{\varphi(n)}$ vsa števila med 1 in n , ki so tuja n . Če za indeksa $i, j \in \{1, 2, \dots, \varphi(n)\}$ velja $k_i a \equiv k_j a \pmod{n}$, sledi $n | (k_i a - k_j a)$ in zato $n | (k_i - k_j)$, saj sta števili n in a tuji. To pa je mogoče le, če je $i = j$. Števila $k_1 a, k_2 a, \dots, k_{\varphi(n)} a$ so torej med seboj paroma nekongruentna po modulu n . Ker so tuja številu n , je množica njihovih ostankov pri deljenju z n enaka množici $\{k_1, k_2, \dots, k_{\varphi(n)}\}$. Zato je $k_1 a \cdot k_2 a \cdots k_{\varphi(n)} a \equiv k_1 \cdot k_2 \cdots k_{\varphi(n)} \pmod{n}$, od tod pa po krajšanju s produktom $k_1 \cdot k_2 \cdots k_{\varphi(n)}$, ki je tuj številu n , dobimo $a^{\varphi(n)} \equiv 1 \pmod{n}$. $\square$

Posledica 2 (mali Fermatov izrek) Naj bo p praštevilo in $a \in \mathbb{Z}$ celo število, ki ni deljivo s p . Potem je

$$a^{p-1} \equiv 1 \pmod{p}.$$

4 Möbiusova funkcija

Definicija 6 Za vse $n \in \mathbb{N}$ naj bo

$$\mu(n) = \begin{cases} 0, & \text{če } n \text{ deljiv s kvadratom praštevíla,} \\ (-1)^r, & \text{sicer,} \end{cases}$$

kjer je r število različnih prafaktorjev števila n . Preslikavo $\mu : \mathbb{N} \rightarrow \mathbb{Z}$ imenujemo Möbiusova funkcija.

Zgled 3 Tabela 2 prikazuje prvih nekaj vrednosti funkcije $\mu(n)$.

n	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
$\mu(n)$	1	-1	-1	0	-1	1	-1	0	0	1

Tabela 2: Vrednosti funkcije $\mu(n)$

Izrek 3 Möbiusova funkcija je multiplikativna.

Dokaz: Vzemimo tuji naravni števili a in b . Če je število ab deljivo s kvadratom praštevíla, velja to tudi za a ali za b . V tem primeru je torej $\mu(ab) = 0 = \mu(a)\mu(b)$. Če pa število ab ni deljivo s kvadratom praštevíla, velja to tudi za a in za b . Naj bo r število različnih prafaktorjev števila a , s pa število različnih prafaktorjev števila b . Potem je število različnih prafaktorjev števila ab enako $r + s$, torej je v tem primeru $\mu(ab) = (-1)^{r+s} = (-1)^r(-1)^s = \mu(a)\mu(b)$. $\square$

Trditev 4 Za vse $n \in \mathbb{N}$ velja enačba

$$\sum_{d|n} \mu(d) = \begin{cases} 1, & n = 1, \\ 0, & n > 1, \end{cases} \quad (2)$$

kjer d preteče vse pozitivne delitelje števila n .

Dokaz: Zadošča seštevati po tistih deliteljih d števila n , ki imajo same različne prafaktorje (sicer je $\mu(d) = 0$). Imenujmo takšne delitelje *enostavni*. Naj bo r število različnih prafaktorjev števila n . Število enostavnih deliteljev števila n , ki imajo natanko k prafaktorjev, je potem $\binom{r}{k}$, prispevek takega delitelja h gornji vsoti pa znaša $\mu(d) = (-1)^k$. Torej je

$$\sum_{d|n} \mu(d) = \sum_{k=0}^r (-1)^k \binom{r}{k} = \begin{cases} 1, & r = 0, \\ 0, & r > 0 \end{cases} = \begin{cases} 1, & n = 1, \\ 0, & n > 1. \end{cases} \quad \square$$

Opomba 6 Enačbo (2) bi lahko uporabili tudi za (rekurzivno) definicijo funkcije $\mu(n)$:

$$\mu(n) = \begin{cases} 1, & n = 1, \\ - \sum_{d|n, d < n} \mu(d), & n > 1. \end{cases}$$

Möbiusova funkcija igra pomembno vlogo pri Möbiusovem obratu, ki nam omogoča izraziti aritmetično funkcijo $f(n)$, če poznamo funkcijo $g(n) = \sum_{d|n} f(d)$, kjer d preteče vse pozitivne delitelje števila n .

Izrek 4 (Möbiusov obrat) Za aritmetični funkciji f, g velja:

$$g(n) = \sum_{d|n} f(d) \iff f(n) = \sum_{d|n} \mu\left(\frac{n}{d}\right) g(d)$$

Dokaz: Najprej vzemimo, da je $g(n) = \sum_{d|n} f(d)$ za vse $n \in \mathbb{N}$. Potem je

$$\begin{aligned} \sum_{d|n} \mu\left(\frac{n}{d}\right) g(d) &= \sum_{d|n} \mu\left(\frac{n}{d}\right) \sum_{k|d} f(k) = \sum_{k|n} f(k) \sum_{k|d|n} \mu\left(\frac{n}{d}\right) \\ &= \sum_{k|n} f(k) \sum_{a|(n/k)} \mu(a) = f(n). \end{aligned}$$

Drugo enakost smo dobili z zamenjavo vrstnega reda seštevanja, tretjo z uvedbo nove spremenljivke $a = n/d$, četrta pa sledi iz (2).

Vzemimo zdaj, da je $f(n) = \sum_{d|n} \mu\left(\frac{n}{d}\right) g(d)$ za vse $n \in \mathbb{N}$. Potem je

$$\begin{aligned} \sum_{d|n} f(d) &= \sum_{d|n} \sum_{k|d} \mu\left(\frac{d}{k}\right) g(k) = \sum_{k|n} g(k) \sum_{k|d|n} \mu\left(\frac{d}{k}\right) \\ &= \sum_{k|n} g(k) \sum_{b|(n/k)} \mu(b) = g(n). \end{aligned}$$

Drugo enakost smo dobili z zamenjavo vrstnega reda seštevanja, tretjo z uvedbo nove spremenljivke $b = d/k$, četrta pa sledi iz (2). $\square$

Zgled 4 • Iz enačbe (1) sledi z Möbiusovim obratom, da je

$$\varphi(n) = \sum_{d|n} \mu\left(\frac{n}{d}\right) d.$$

- Za vse $n \in \mathbb{N}$ s $\tau(n)$ označimo število vseh pozitivnih deliteljev števila n . Torej je $\tau(n) = \sum_{d|n} 1$, od koder sledi z Möbiusovim obratom, da je

$$\sum_{d|n} \mu\left(\frac{n}{d}\right) \tau(d) = 1.$$

- Za vse $n \in \mathbb{N}$ s $\sigma(n)$ označimo vsoto vseh pozitivnih deliteljev števila n . Torej je $\sigma(n) = \sum_{d|n} d$, od koder sledi z Möbiusovim obratom, da je

$$\sum_{d|n} \mu\left(\frac{n}{d}\right) \sigma(d) = n.$$

5 Kolobar aritmetičnih funkcij

Definicija 7 Za aritmetični funkciji $f, g : \mathbb{N} \rightarrow \mathbb{C}$ in za vse $n \in \mathbb{N}$ naj bo

$$(f * g)(n) = \sum_{d|n} f(d)g\left(\frac{n}{d}\right).$$

Aritmetična funkcija $f * g$ je Dirichletova konvolucija funkcij f in g .

Trditev 5 Naj bodo f, g, h aritmetične funkcije. Potem velja:

- (i) $f * g = g * f$,
- (ii) $(f * g) * h = f * (g * h)$,
- (iii) $f * (g + h) = f * g + f * h$.

Dokaz:

- (i) Trditev sledi iz zapisa Dirichletove konvolucije v simetrični obliki

$$(f * g)(n) = \sum_{de=n} f(d)g(e), \quad (3)$$

kjer seštevamo po vseh urejenih parih naravnih števil (d, e) , katerih produkt je enak n .

- (ii) Z uporabo enačbe (3) izračunamo

$$\begin{aligned} ((f * g) * h)(n) &= \sum_{de=n} (f * g)(d)h(e) = \sum_{de=n} \left(\sum_{ab=d} f(a)g(b) \right) h(e) \\ &= \sum_{abe=n} f(a)g(b)h(e) = \sum_{ac=n} f(a) \sum_{be=c} g(b)h(e) \\ &= \sum_{ac=n} f(a)(g * h)(c) = (f * (g * h))(n). \end{aligned}$$

Četrto enakost smo dobili z uvedbo nove spremenljivke $c = be$.

(iii) Z uporabo enačbe (3) izračunamo

$$\begin{aligned}
(f * (g + h))(n) &= \sum_{de=n} f(d)(g + h)(e) = \sum_{de=n} f(d)(g(e) + h(e)) \\
&= \sum_{de=n} f(d)g(e) + \sum_{de=n} f(d)h(e) \\
&= (f * g + f * h)(n). \quad \square
\end{aligned}$$

Iz trditve 5 sledi, da je množica vseh aritmetičnih funkcij $f : \mathbb{N} \rightarrow \mathbb{C}$ z operacijama $+$ in $*$ komutativen kolobar. Imenujemo ga *Dirichletov kolobar* in označimo z $\mathcal{D}$.

Funkcija $\varepsilon \in \mathcal{D}$, ki za vse $n \in \mathbb{N}$ zadošča enačbi

$$\varepsilon(n) = \begin{cases} 1, & n = 1, \\ 0, & n > 1, \end{cases}$$

je enica kolobarja $\mathcal{D}$, saj za vse $f \in \mathcal{D}$ in $n \in \mathbb{N}$ velja

$$(f * \varepsilon)(n) = \sum_{de=n} f(d)\varepsilon(e) = f(n)\varepsilon(1) = f(n).$$

Brez težav se lahko prepričamo tudi, da je $\mathcal{D}$ cel kolobar in da je funkcija $f \in \mathcal{D}$ obrnljiva natanko tedaj, ko $f(1) \neq 0$.

Zdaj lahko enačbo (2) prepišemo v obliki

$$\mu * \mathbf{1} = \varepsilon,$$

kjer $\mathbf{1}$ označuje konstantno funkcijo z vrednostjo 1. Z drugimi besedami, Möbiusova funkcija je inverz konstantne funkcije $\mathbf{1}$ glede na Dirichletovo konvolucijo:

$$\mu = \mathbf{1}^{-1}.$$

Möbiusov obrat lahko torej zapišemo v obliki

$$g = f * \mathbf{1} \iff f = g * \mu,$$

kjer njegova veljavnost postane očitna. Zgled 4 pa lahko prepišemo v obliki

$$\begin{aligned}
\varphi * \mathbf{1} = \text{id}_{\mathbb{N}} &\implies \varphi = \mu * \text{id}_{\mathbb{N}}, \\
\tau = \mathbf{1} * \mathbf{1} &\implies \mu * \tau = \mathbf{1}, \\
\sigma = \text{id}_{\mathbb{N}} * \mathbf{1} &\implies \mu * \sigma = \text{id}_{\mathbb{N}}.
\end{aligned}$$

Angleško-slovenski slovar strokovnih izrazov

proper pravi

pure pravi, čisti

versor versor, enotski kvaternion

dot product skalarni produkt

by-product stranski učinek

Literatura

- [1] M. Aigner in G. M. Ziegler, *Proofs from THE BOOK*, 2. izdaja, Springer, Berlin–Heidelberg–New York, 2001.
- [2] N. Calkin in H. S. Wilf, Recounting the rationals, *Amer. Math. Monthly* **107** (2000), 360–363.
- [3] J. Grasselli, *Elementarna teorija števil*, DMFA – založništvo, Ljubljana, 2009.